

SENEŽEMIBOVA RODINA Z GÍZY

Jaromír Krejčí

U severozápadního rohu Velké Chufuovy pyramidy v Gíze se nachází rodinný hřbitov, jenž koncem období 5. dynastie vyrostl kolem mastaby vezíra Senedžemiba Intiho. Členové této rodiny byli hlavními architekty a řediteli královských staveb během vlády posledních dvou panovníků 5. dynastie Džedkarea a Venise. Úřady, které zastávali, byly velmi důležité a oni v rámci svých pravomocí spolurozhodovali o podobě těch nejvýznamějších staveb tehdejšího Egypta, staveb, které byly stavěny na věčnost – královských pyramid a chrámů bohů –, ale i o podobě a průběhu staveb inženýrského charakteru. Zprostředkovaně tak ovlivňovali podobu každodenního života poměrně velké části obyvatel egyptského státu své doby.

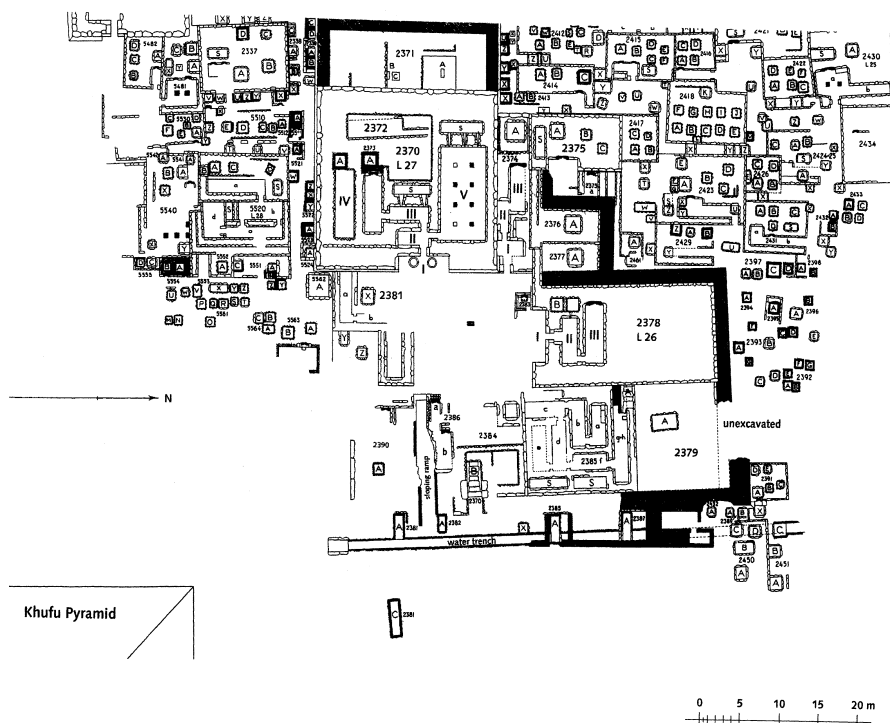
Komplex mastab, který se rozvinul kolem Senedžemibovy hrobky, byl postupně zkoumán v průběhu celých 150 let. Počátky výzkumu spadají do poloviny 40. let 19. století, kdy zde první dokumentační práce prováděla pruská výprava vedená Karlem Richardem Lepsiusem. Výprava byla do Egypta vyslána pod ochranou pruského krále Fridricha Viléma IV. a měla za úkol zdokumentovat památky na rozsáhlém území táhnoucím se od nilské delty na severu až po Horní Núbii v dnešním Súdánu. Výsledkem je monumentální dílo *Památky z Egypta a Etiopie*, v němž byl poprvé publikován půdorys Senedžemibovy hrobky a také část její výzdoby¹. V roce 1850 překresloval reliéfní výzdobu hrobky duchovní Johann R. Th. Lieder (dokumentace se nyní nachází v Griffithově ústavu v Oxfordu). Do studia hrobového komplexu Senedžemibovy rodiny zasáhl také jeden z nejvýznamnějších egyptologů a nejvýraznější postava tehdejší egyptské archeologie, August Mariette, který ve stejném roce pořídil plány Senedžemibovy hrobky. V následujícím období v této části nekrálovského pohřebiště bohužel intenzivně působili vykradači hrobek z vesnic ležících v okolí gízské nekropole. Hlavní období výzkumu Senedžemibova hřbitova spadá až do let 1912 až 1913, kdy jej prozkoumal významný americký archeolog a egyptolog George Andrew Reisner². Zjistil, že hrobky Senedžemiba Intiho a Senedžemiba Mehiho stojí na okraji velkého dlážděného dvora, kolem nějž později vznikly další hrobky členů této ro-

¹ Lepsius (1849)

² Reisner (1942)

diny. V nedávné době byl publikován první díl vědecké monografie amerického egyptologa Edwarda Browarskiho³, která se tohoto rodinného hřbitova týká.

Nejstarší stavbou je hrobka samotného zakladatele celé dynastie královských úředníků, Senedžemiba Intiho (nyní označovaná buď LG 26, nebo G 2370), po ní následovala hrobka Mehiho, která stojí u severního okraje dvora. (V tomto prostoru ještě stojí starší hrobka Achetmehua, jenž však členem Senedžemibovy rodiny nebyl.) Chnumentiho hrobka (G 2374) byla postavena mezi severní stranu G 2370 a jižní stěnu Achetmehuovy a Mehiho hrobky. Platforma byla rozšířena dále na sever a na tomto rozšíření byla postavena další mastaba – G 2385. Její majitel není znám, snad mohlo jít o Mehiho syna, který měl také jméno Mehi. Později, v době vlády Pepiho I., si na jižním okraji dvora postavil Intiho pravděpodobný vnuk Nechebu hrobku označovanou nyní jako G 2381. Kolem rodinného komplexu vzniklo pohřebiště kněží, kteří se starali o udržování kultu až do rozpadu egyptského státu na konci vlády Pepiho II., tedy na sklonku Staré říše.

Obr. 1 Plán Senedžemibova komplexu. Podle Browarski (2002)

³ Browarski (2002)

Architektura a výzdoba Senedžemibova komplexu

Od doby panovníka Neferirkarea se v rámci egyptské archeologie a architektury setkáváme se vzrůstajícím počtem rozlehlých hrobek s mnoha kultovními prostory, které patřily vysokým úředníkům té doby. Zmíňme tu například Rauerovu hrobku z Gízy, Cejovu hrobku ze Sakkáry nebo Ptahšepesovu hrobku z Abúsíru⁴. Do této skupiny hrobek patří i rozsáhlejší hrobky, kolem nichž začaly vznikat rodinné hřbitovy; standardním příkladem je Ptahhotepův komplex v Sakkáře a totéž můžeme říci rovněž o komplexu Senedžemiba Intiho v Gíze. Stejně jako jinde na pyramidových polích, i zde sloužil dvůr během zádušních rituálů i dalším hrobkám, postaveným kolem něj. To dokazuje obětní bazének, umístěný v dláždění dvora. Nedaleko od něj byl nalezen kotvící kámen, který sloužil pro přivázání zvířat při rituální porážce. Vstup do Senedžemibovy hrobky se nachází ve východní stěně této téměř čtvercové stavby (17,50 × 19,60). Strop ve vstupu podpíraly dva sloupy a stěny vchodu jsou pokryty reliéfními scénami a také hieroglyfickými texty, které přinášejí důležité informace o Senedžemibově životě a kariéře. Za vlastním vstupem následuje malý vestibul, z nějž bylo možno vejít jednak do obětní kaple, jež představovala nejdůležitější část hrobky, tj. hlavní kultovní místnost, a jednak do pilířové síně, (obdobnou pilířovou místnost najdeme např. v Ptahhotepově hrobce). Jak bylo ve starém Egyptě obvyklé, stěny hrobky jsou pokryty výzdobou znázorňující zemřelého v průběhu různých činností a také v kruhu jeho rodiny.

Senedžemibova rodina

Senedžemibův komplex přináší jedinečnou příležitost k rekonstrukci kariér čtyř generací jedné rodiny královských vezírů a architektů, kteří žili v období vlády panovníků Džedkarea až Pepiho II., tj. od konce 5. dynastie až do sklonku období Staré říše. Nejvýznamnějším z nich je zakladatel této rodinné dynastie – Senedžemib Inti, jenž obdržel tři pochvalné dopisy od samotného panovníka. Jejich text si nechal vytesat v reliéfní výzdobě na stěnách prostoru vstupu do své hrobky. Bohužel, přesné datum, kdy byly tyto dopisy napsány, není možné určit, protože některé jejich části jsou poškozeny. Zdá se, že Inti svůj úřad vezíra – nejvyššího úředníka v zemi – zastával v druhé polovině Džedkareovy vlády a podle některých autorů zemřel buď před jejím koncem, nebo možná až za vlády jeho nástupce, panovníka Venise. Je však velmi pravděpodobné, že Inti byl posledním Džedkareovým vezírem. Otázkou je, zda hrál nějakou úlohu při přípravě administrativních reforem, které Džedkare během své vlády provedl. I z Intiho oficiálních titulů, které můžeme

⁴ Jánosí, (1999); Verner et al. (1976); Verner (1994); Balík (2002); Krejčí (2002)

nalézt na různých místech výzdoby jeho hrobky, vyplývá, že jako ostatní vezíři, i on řídil hlavní úřady země. Jako „představený písařů královských záznamů“ vedl královskou kancelář a řídil práci písařů, kteří psali, pečetovali a spravovali královské výnosy a vedli komunikaci s ostatními centrálními úřady státní správy. Inti byl jako „představený šesti dvorů“ zodpovědný za řádné projednávání právních problémů a mohl též působit jako apelační soudce. Další neméně důležitou funkcí byla funkce „představeného všech královských prací“, při níž kontroloval a řídil veřejné práce, jako byly stavební projekty (královské pyramidové komplexy), zavodňovací stavby, ale také organizoval práce lamačů kamene v lomech, zedníků a řemeslníků, ale i zemědělských dělníků, kteří se na těchto pracích také podíleli. Jako „představený sýpek“ byl odpovědný za správu sýpek a distribuci přidělů obilí, což v sobě zahrnovalo i jeho rozdělování jako formu platu řemeslníkům, zedníkům, stejně jako formu obětí zasloužilým úředníkům pro jejich zádušní kult. Vedl také správu „dvou pokladnic“, takže se zabýval i „finanční“ stránkou řízení egyptského státu, v neposlední řadě i královských stavebních projektů. Stejně jako v případě sýpek, i tento úřad státní správy dodával do hrobek část pohřební výbavy a obětí, např. lněné látky. Inti byl ještě i „představeným dvou komor pro královské klenoty“; v této souvislosti řídil dílny, ve kterých byly součástí pohřební výbavy (spolu s nimi však i vonné oleje a masti) vyráběny.

Senedžemib Inti byl podle obsahu dopisů na stěnách průčelí své hrobky velmi oblíbeným Džedkareovým úředníkem. Dokazuje to například první z dochovaných textů. V něm se Inti zmiňuje o tom, jak byl za své znamenité služby oceněn v samotné přítomnosti panovníka:

„...Roku pátého, čtvrtého měsíce a třetího dne za vlády panovníka Isesiho, během níž jsem byl Isesim ceněn více než jakýkoliv jiný současník jako mistr tajemník Jeho Veličenstva a jeho oblíbenec Jeho Veličenstva ve všem co Jeho Veličenstvo chtělo udělat a během tohoto času Jeho Veličenstvo mě chválilo za všechny práce, jež Jeho Veličenstvo nařídilo udělat, protože jsem je udělal tak, jak si Jeho Veličenstvo přálo. Isesi mi daroval náhrdelník z malachitu, když Jeho Veličenstvo bylo v oddělení záznamů a já jsem byl přítomen v paláci. Jeho Veličenstvo mi jej připnul kolem krku, Jeho Veličenstvo mě nechalo pomazat vonnou masťou a vyčistit pleť dohlížitelem kadeřníků paláce za přítomnosti Jeho Veličenstva. Nikdy před tím nebylo nikomu v přítomnosti uděláno něco podobného, protože jsem byl chválen, důvěryhodný a milován Isesim více než kdokoliv jiný. Isesi napsal pro mě dekret sám svými dvěma prsty, aby mě velebil pro všechno, co jsem udělal dobře a podle přání Jeho Veličenstva.“

Inti kromě jiného postavil pro krále Hathořinu kapli v areálu okrsku královského paláce, za kterou ho v dopise-dekretu panovník Džedkare Isesi pochválil:

„Královský dekret pro vrchního soudce a vezíra, představeného písařů královských dokumentů, představeného všech královských prací, Senedžemiba. Moje Veličenstvo vidělo tento Tvůj dopis, který jsi napsal, abys informoval Moje Veličenstvo o tom, co jsi vše

udělal, když jsi vedl práce na výzdobě Isesiho Hathořiny kaple, jež stojí v okrsku paláce. ...Mluva představeného všech královských prací je mi milá. Informuje Isesiho velmi správně. Pokud bys mohl přijít ke mně, protože děláš tuto věc nejlepším způsobem. Předvedl jsi skvělé skutky tak výborně, že Moje Veličenstvo tě musí mít rádo a Ty jistě víš, že Tě mám v oblibě.“

Vrchol Intiho kariéry však přišel ke konci Džedkareovy vlády, kdy naplánoval, započal a velmi pravděpodobně i řídil stavbu panovníkova ceremoniálního paláce určeného pro oslavu králova jubilea. Tento palác patrně stál poblíž Džedkareova pyramidového komplexu v jižní Sakkáře. Za své služby byl Senedžemib Inti také povýšen:

„Královský dekret pro vrchního soudce a vezíra, představeného všech královských prací, představeného písařů královských dokumentů, Senedžemiba Staršího. Moje Veličenstvo vidělo tento plán pro okrsek ‚širokého dvora‘ v Isesiho paláci králova výročního svátku, který jsi mi poslal, abych jej posoudil ve dvorní radě. K tomu, ty říkáš Mému Veličenstvu, že jsi jej udělal 1 000 loktů do délky a 440 loktů do šířky podle příkazů, které jsi dostal v dvorní radě. Jak dobře umíš říci co Isesi chce! Je to v souladu s přáním Isesiho srdce, že bůh Tě stvořil. Moje Veličenstvo ví, že jsi zručnější než všichni představení prací, kteří se kdy v této celé zemi narodili... Pracoval jsi mnohokrát jako ‚ředitel‘ a od nyníška budeš pracovat jako ‚představený všech královských prací‘...“

Dva ze tří Džedkareových dopisů, které jsou vytesány na stěně vchodu do Intiho hrobky, se o tomto projektu zmiňují a kromě jiného tím dokazují, jakou důležitost mu majitel hrobky i jeho panovník připisovali. Oslava svátku nazývaného *sed* měla z kultovního hlediska zásadní význam pro celou zemi, protože jeho cílem, jak se zdá, bylo magicky obnovit fyzické i duševní síly panovníka.

Inti si postavil hrobku v Gíze a ne v Sakkáře, kde stála panovníkova pyramida, nebo v Abúsíru, kde se v té době rozvíjel hřbitov části členů Džedkareovy rodiny⁵. Intiho rozhodnutí bylo usnadněno i tím, že panovník Džedkare nezaložil oproti tehdy panujícím zvyklostem žádné oficiální pohřebiště pro tehdejší elitu egyptského státu – členy své rodiny a nejvyšší úředníky – u svého pyramidového komplexu v jižní Sakkáře. Přesto jeho výběr Gízy jako místa pro stavbu hrobky poukazuje na hlubší propojení, které mohla Intiho rodina ke Gíze, jež se v té době již nacházela ve stínu sakkárské nekropole, mít.

Manželkou Senedžemiba Intiho se stala paní Cefi, jež se v jeho hrobce, jak bylo obvyklé, s Intim několikrát objevuje ve výzdobě kultovních prostor. Senedžemib Inti a Cefi měli tři syny. Jméno jednoho z nich patrně znělo Fetekti. Další se jmenoval Nianchmin a staral se o Intiho zádušní statky. Dalšímu synovi, Senedžemibu Mehiovi, patřilo ve výzdobě Intiho hrobky význačné místo. To svědčí o tom, že právě Mehi měl pro Intiho největší význam. Na průčelí Intiho hrobky Mehi říká:

⁵ Verner – Callender (2002)

„Poté jsem požádal svého pána (tj. panovníka), aby byl [pro něj] přivezen z Tury sarkofág do jeho hrobky, kterou jsem pro něj vytvořil za jeden rok a tři měsíce, když jsem byl v balzamovací dílně na jeho statku, která je [na pohřebišti] pyramidy „Isesí je krásný“.“

Z těchto slov vyplývá, že Mehi měl za povinnost postarat se o pohřeb svého otce. Zdá se však, že údaj o tom, že Intiho hrobku postavil během 15 měsíců, neodpovídá pravdě, protože tato stavba je poměrně rozsáhlá. Můžeme spíše předpokládat, že se údaj týká doby, za níž byla hrobka po smrti jeho otce dokončena, zatímco Intiho tělo bylo balzamováno. Mehiho hlavní zásluhou pravděpodobně bylo dokončení výzdoby obětní kaple.

Zdá se, že i Mehi pokračoval v dobré tradici: také s ním byl Džedkare spokojen, jak dokládají texty nápisů, které se – bohužel jen fragmentárně – dochovaly na stěnách Mehiho hrobky. Stejně jako jeho otec, i on se stal vezírem. Působení Mehiho na královském dvoře můžeme zařadit do období vlády posledního panovníka 5. dynastie Venise. Zdá se, že svoji funkci zastával asi v polovině Venisovy vlády, společně s dalšími dvěma vezíry. Ze značně poškozených nápisů v Mehiho hrobce vyplývá, že i Venis byl s Mehim velmi spokojen. Proč tomu tak bylo a jaká byla předpokládaná odměna, se však již bohužel asi nedozvíme. Na svých nepravých dveřích Mehi uvádí i přídomek – „ten, kdo je poctěn Isesim, ten, kdo je kvůli tomu vzpomínán“. Zdá se, že Venis vzal do úvahy Mehiho zásluhu za Džedkareovy vlády. Ty asi také byly důvodem pro to, že ještě za Intiho života se Mehi oženil s panovnickovou dcerou jménem Chentkaus. Tento postup nebyl výjimečný, obdobný příklad známe přibližně z poloviny 5. dynastie, kdy si královskou princeznu jménem Chamerernebtej vzal za manželku jiný vezír, Ptahšepes, jehož rozsáhlá hrobka stojí v Abúsíru. Mehiho hrobka, vykazuje obdobné rysy jako hrobka Intiho a také jejich výzdoba je podobná, proto lze předpokládat, a to i vzhledem k funkcím a titulům, které se v rodině objevovaly, že obě hrobky postavila a vyzdobila stejná stavební huť a řemeslnická dílna.

Mehiho syn, jenž nesl jméno Senedžemib, měl kromě jiných titul „královský komoří v obou domech (Horním a Dolním Egyptě)“ a „královský stavitel“ (zatímco v otcově hrobce se objevuje jako „králův komoří“ a „královský stavitel v Obou zemích“). Jeho hrobka G 2384 patrně vznikla později než hrobka Mehiho mladšího bratra Chnumentiho.

Chnumentiho známe i z výzdoby hrobky jejich otce Senedžemiba Intiho, v jejímž vestibulu je vyobrazen ve scéně z papyrusové houštiny. Kartuše se jmény panovníka Venise a prvního panovníka 6. dynastie Tetiho se nacházejí ve jménech zádušních statků zobrazených v hrobce – z toho vyplývá, že Chnumenti byl vezírem za vlády těchto dvou panovníků. Z fragmentu nápisu na jednom z bloků nalezených při výzkumu Chnumentiho hrobky vyplývá, že Chnumenti měl nejvyšší možný kněžský titul v Tetiho pyramidovém komplexu v Sakkáře – „dohlížitel kněží“, a tak se zdá, že vrcholu své kariéry dosáhl právě za Tetiho vlády. Přes své vysoké úřady měl

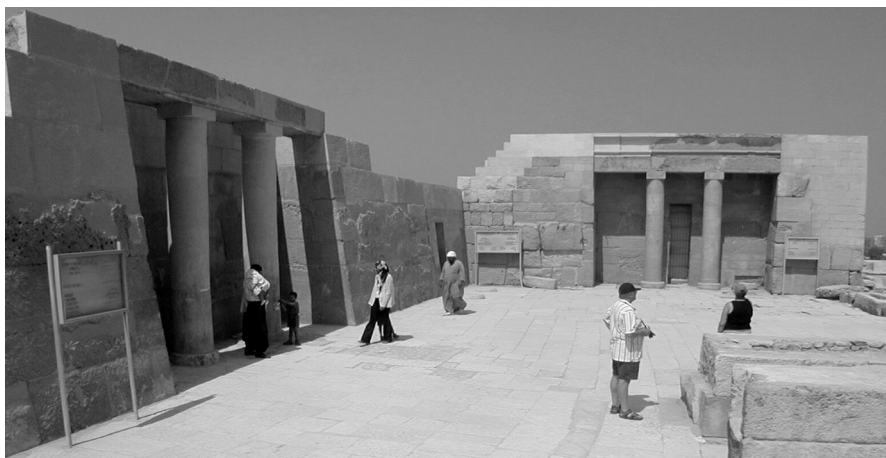
Chnumenti poměrně malou hrobku. Na rozdíl od Intiho a Mehiho, kteří byli pohřbeni v kamenných sarkofázích, bylo Chnumentiho tělo uloženo v prosté dřevěné rakvi, umístěné v jednoduché pravouhlé jámě, vytesané v podlaze pohřební komory. Na rozdíl od předchozích dvou hrobek však byl v jeho hrobce pro obložení stěn s reliéfy v mnohem větším rozsahu použit kvalitní bílý vápenec. Chnumentiho manželka není na dochovaných reliéfech zobrazena, zdá se však (jak vyplývá z výzdoby hrobky), že s ní měl nejméně jednoho potomka.

Dalšímu významnému členovi Senedžemibovy rodiny – Nechebuovi – patří rozsáhle poničená hrobka, která neumožňuje Nechebuův vztah k Senedžemibově hrobce přesně zjistit. Z některých nepřímých důkazů však vyplývá, že Nechebu mohl být Chnumentiho synem. Právě Nechebuova autobiografie⁶ je důležitým pramenem k poznání titulů spojených s oblastí staroegyptského stavebnictví. Dokládá, jak Nechebu postupoval po kariéřním žebříčku v průběhu vlády panovníka Merirea Pepiho I. Jméno tohoto krále se také objevuje v Nechebuově dalším jménu Merptahanch-Merire („Bůh Ptah chce, aby král Merire žil“). Nechebu zmiňuje, že Pepi I. ho našel jako „obyčejného zedníka“, po krátké době se však Nechebu stal „dohlížitelem zedníků“, „představeným zedníků“, „vrchním správcem pracovní skupiny“ (na ty se dělily skupiny dělníků např. na stavbě pyramidových komplexů). Posléze se stal „královským stavitelem“. Nakonec obdržel titul „jediný přítel a královský stavitel v obou domech“, tj. v Horním a Dolním Egyptě. Vrcholem pak bylo získání titulu „představený všech královských prací“. Byl také vyslán, aby postavil „pyramidové stavby“ v Héliopoli (eg. Iunu), nejdůležitějším kultovním centru slunečního boha. Předtím však Nechebu pracoval jako učedník u svého staršího bratra, jehož jméno bohužel neznáme, z textu však vyplývá, že jeho kariéra stoupala ve stejných stupních jako Nechebuova. Na počátku bratrovy kariéry u něj Nechebu pracoval jako jeho osobní písař nebo sekretář. Když byl Nechebuův bratr jmenován dohlížitelem zedníků, Nechebu mu nosil měřicí tyč. Když byl jmenován představeným zedníků, Nechebu byl jeho „pravou rukou“. Když se bratr stal „královským stavitelem“ a pak „jediným přítelem“ a „královským stavitelem v obou domech“, začal Nechebu řídit jeho statky, přičemž se mu podařilo zvětšit jeho majetek. Nakonec, když se bratr stal „představeným prací“, Nechebu sloužil jako jeho zástupce. Nechebu ve svém životopisu říká, že svému bratrovi v těchto různých funkcích sloužil po dvacet let. Autobiografie je zároveň dokladem, že v této době bylo možné získat některé tituly ne dědičně, ale vlastním přičiněním a díky svým schopnostem. Nechebuův životopis také zmiňuje tři expedice, které Nechebu podnikl za panovníka 6. dynastie Pepiho I. První expedice zahrnovala stavbu několika kaplí pro panovníkovu duši *ka* od Achbitu v Dolním Egyptě, kte-

⁶ Sethe (1933); Dunham (1938)

rý ležel u náboženského centra Bútó v severozápadní části nilské delty, až po oblast Memfidy (eg. Menneferu) a také stavbu zádušního chrámu krále-pyramidového komplexu. Druhá expedice se týkala prokopání kanálu v samotném Achbitu. Třetí výprava, tentokrát do Horního Egypta, se týkala stavby dalšího kanálu v oblasti dnešního Kúsu. Tři nápisy ve Wádí Hammámát připomínají další projekt, který Nechebu řídil ke konci vlády panovníka Pepiho I. Expedice se do lomů na kámen *bechen* vydala v 19. roce panovníkovy vlády v souvislosti s přípravami jeho svátku *sed*.

I další generace potomků Senedžemiba Intiho působily v oblasti staroegyptského stavebnictví. Nechebu měl spolu se svou ženou Chatkau dva, možná i tři syny. Jeden z nich se patrně jmenoval Cemat a byl královským stavitelem. Další syn, Sabuptah, byl „knězem předčítatelem“ a „písařem domu božských knih“.

Obr. 2 Pohled do dvora Senedžemibova komplexu, hrobky Intiho (vlevo) a Mehiova (foto autor)

Do stejné generace jako Nechebu patří i další dva Intiho potomci – Mertahanchmerire Ptahšepes Impi a Sabuptah Ibebi –, jejichž neporušenou hrobku našel G. Reisner východně od Senedžemibova komplexu. V pohřební komoře hrobky, označované jako G 2381, našel během výzkumu dřevěnou rakev. Je velmi pravděpodobné, že oba bratři byli Nechebuovými sourozenci. Oba byli „představenými všech královských prací, královskými staviteli v obou domech, představenými dvou dílen“. Impi k tomu byl „knězem *sem*, dohlížitelem všech suknic, vrchním knězem předčítatelem“, zatímco Sabuptah Ibebi byl „jediným přítelem a knězem předčítatelem“. Ze skalních nápisů ve Wádí Hammámát ve Východní poušti vyplývá, že Impi doprovázel svého otce při výpravě pro kámen *bechen*, který se těžil v této oblasti. Zatímco se zdá, že Nechebu titulu vezíra nikdy nedosáhl, je pravděpodobné, že jak Impi, tak Ibebi této nejvyšší mety egyptských úředníků dosáhli. Ale nevelké rozmě-

ry dochovaných částí jejich hrobky dokládají pokles významu i těch nejvyšších úřadů a v souvislosti s tím i prostředků použitelných pro stavbu hrobky.

Známe také posledního doloženého potomka Senedžemiba Intiho jménem Verbaika, který byl také vezírem a postavil si nevelkou hrobku (G 2383) podél jižní stěny Senedžemibovy hrobky. Tento úředník žil v době vlády některého z následovníků panovníka Pepiho II. a setkal se s nezadržitelným rozkladem centrální moci egyptského státu.

Literatura

Balík, Michael

2002, *Mastaba. Objevování a rekonstrukce staroegyptské hrobky*, Praha: Grada.

Browarski, Edward

2002 *The Senedjemib Complex Part I, The Mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374), and Senedjemib Mebi (G 2378)*, Boston: Museum of Fine Arts [*Giza Mastabas VII*].

Dunham, Dows

1938 „The Biographical Inscriptions of Nekhebu in Boston and Cairo“, *JEA* 24, s. 1-8, Pl. I, 1

Jánosi, Peter

1999 „The Tomb of Officials. Houses of Eternity“, in: D. Arnold, K. Grzymiski, Ch. Ziegler (eds.), *Egyptian Art in the Age of the Pyramids*, New York: The Metropolitan Museum of Art, s. 34-37

Krejčí, Jaromír

2002 „Mastaba vezíra Ptahšepse a její architektura“, *PES* 1, s. 126-136

Lepsius, Karl R.

1849 *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, Abtheilung I, Berlin: Nicolausische Buchhandlung, Abb. 23

Reisner, George Andrew

1942 *A History of the Giza Necropolis, Volume I*, Cambridge: Harvard University Press, s. 264, 266-268

Sethe, Kurth

1933 *Urkunden des aegyptischen Altertums (begr. von Georg Steindorff). Urkunden des Alten Reichs. Erster Band*. Leipzig, s. 215-221

Verner, Miroslav et al

1976 *Preliminary Report on Czechoslovak Excavations in the Mastaba of Ptahšepse at Abusir*: Praha

Verner, Miroslav

1994 *Ztracené pyramidy, zapomenutí faraoni. Abúsir*: Praha: Academia, s. 187

Verner, Miroslav - Callender, Vivienne G.

2002 *Djedkare's Family Cemetery [Abusir VI]*. Praha: Set-Out